

Вікторія ДРУК

*Юридичний інститут Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника*

РОЗВИТОК ГІРСЬКОГО ТУРИЗМУ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Досліджуються поняття, ознаки та основні особливості політики держави у сфері розвитку гірського туризму як однієї з важливих складових державної туристичної політики, а також наводяться основні пропозиції щодо її розвитку та подальшого вдосконалення.

Ключові слова: державне регулювання розвитку туристичної галузі, механізми регулювання гірського туризму, політика держави у сфері гірського туризму, державна туристична політика, нормативно-правове забезпечення гірського туризму.

Викторія Друк. Развитие горного туризма как составляющая государственной туристической политики Украины

Исследуются понятие, признаки и основные особенности политики государства в сфере развития горного туризма как одной из важных составляющих государственной туристической политики, а также приводятся основные предложения по ее развитию и дальнейшему совершенствованию.

Ключевые слова: государственное регулирование развития туристической отрасли, механизмы регулирования горного туризма, политика государства в области горного туризма, государственная туристическая политика, нормативно-правовое обеспечение горного туризма.

Viktoriia Druk. The development of mountain tourism as a constituent of the state tourism policy of Ukraine

The article describes the concept, characteristics and main features of state policy in the development of mountain tourism as one of the important components of the state tourism policy, and are the main proposals for its development and further improvement.

Key words: State regulation of the tourism industry, the mechanisms of regulation of mountain tourism, government policy in the field of mountain tourism, the state travel policy, regulatory and legal framework for mountain tourism.

На сучасному етапі розвитку української держави актуальним є пошук і подальше вдосконалення нових форм суспільного виробництва з метою отримання прибутку. Туристична сфера в даному випадку є однією з найбільш популярних, оскільки часто не потребує великих грошових вкладень. Пріоритетами державної політики в туристичній галузі України є: підвищення ефективності інформаційно-комунікаційної інфраструктури, наукове забезпечення туризму, удосконалення системи підготовки кадрів, збільшення обсягу підготовки висококваліфікованих спеціалістів, розроблення і впровадження сучасних освітніх технологій.

Туризм як явище суспільного життя виник давно і зараз займає важливе місце в розвитку світової економіки, оскільки на світі немає такої держави, яка б нічим не зацікавила туристів. Не є винятком і

Україна, яка приваблює громадян інших країн своєю унікальністю та неповторністю. Туризм в Україні потребує державної підтримки, адже саме розвиток туризму може стати потужним поштовхом, який активізує розвиток економіки, сприятиме подоланню криз, стане стимулом та джерелом надходжень коштів для охорони природного та розбудови соціального середовища, підтримки культурного різноманіття [9, с. 3].

В Україні є всі умови, аби бути багатою державою – починаючи від вигідного географічного розташування і закінчуючи глибокими культурними надбаннями українського народу. Однак туристична сфера на сьогодні є дуже занедбаною. Однією з найважливіших проблем є те, що державна влада не бачить у туристичній сфері можливості для швидкого розвитку, а отже, отримання прибутку. Ті виняткові зусилля, які ми на сьогодні бачимо, переважно мають поодинокий нерегулярний характер і часто залишаються незавершеними або взагалі нерозпочатими. Зокрема, у засобах масової інформації останнім часом часто пропагується ініціатива державної влади щодо перетворення півострова Крим в «Українську Анталію». Так, Агентство регіонального розвитку Криму запропонувало проект «екомісто», який передбачає поетапний розвиток Сакського району, будівництво міжнародного аеропорту, котеджного містечка, готелів, рекреаційних, спортивних комплексів, освоєння сільськогосподарських угідь тощо [2]. Така перспектива є дуже вигідною для України, однак для її реалізації потрібно багато часу, зусиль та коштів. Незважаючи на те що український уряд уже здійснив перші кроки щодо реалізації даного проекту, вважаємо за доцільне наголосити на необхідності розробки цілого комплексу заходів, спрямованих на його успішне завершення. І першим з них є законодавче регулювання даного питання, адже українське законодавство сильно відстає від законодавства розвинених країн світу.

На сьогодні в Україні досі немає розробленої єдиної комплексної програми розвитку туризму. Попередня програма була розроблена на термін до 2010 р., а отже, є необхідність у розробці нової, адже саме ця програма й має визначити теоретичні засади розвитку туристичної галузі в Україні та основні напрями реалізації державної туристичної політики. Розвиток гірського туризму є надзвичайно актуальним питанням на сьогоднішній день, однак для його подальшого вдосконалення потрібний цілий ряд дієвих заходів з боку держави.

Питанням розвитку гірського туризму присвячено ряд праць українських та зарубіжних учених-теоретиків та практиків. Серед них М. Баймуратов, А. Бобкова, О. Серьогін, С. Чехович, Я. Шевченко, Н. Опанасюк, В. Цибух, В. Федорченко, І. Черніна та ін. Вагомий внесок у розвиток туризму на гірських територіях зробили відомі українські вчені М. Орлатий та П. Каблук. Н. Музика та Ю. Самковський аналізують проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності та подають інформацію про створення в гірських регіонах широкої мережі

туристичних маршрутів, описують інфраструктуру туристичних баз та притулків у горах. Водночас питання нормативно-правового регулювання туристичної діяльності в Україні ще не повністю вирішені.

Мета статті полягає в усебічному аналізі положень нормативно-правових актів у сфері гірського туризму, сучасного стану державного регулювання туристичної діяльності в Україні, основних принципів, завдань та засобів реалізації політики держави у сфері гірського туризму як однієї з важливих складових державної туристичної політики.

Туризм як явище суспільного життя сьогодні є настільки розвинутим, що важко уявити собі хоча б один населений пункт, де б туристична сфера не прогресувала, і майже в кожному такому випадку можна говорити про певну оригінальність та неповторність. Тому слід виробити єдині, узгоджені на державному рівні правила, які б регулювали це питання, оскільки розвиток туризму має відповідати єдиним світовим стандартам. Одним із засобів регулювання цього питання є туристична політика. Визначаючи термін «туристична політика», слід насамперед наголосити на тому, що це політика органів державної влади, спрямована на розвиток та подальше вдосконалення туристичної сфери. Це означає, що реалізують туристичну політику перш за все органи державної влади, а отже, туристична політика є складовим елементом державної політики, вона має ґрунтуватися також на всіх тих нормативно-правових актах, на яких ґрунтується політика в державі.

Ураховуючи положення ст.2 Закону України «Про туризм», можемо зробити висновок, що органи державної влади можуть реалізовувати свою політику в багатьох сферах, зокрема: культурно-пізнавальній, лікувально-оздоровчій, у сфері розвитку сільського (зеленого) туризму, гірського, пригородницького, мисливського туризму тощо [8]. А отже, політика держави, спрямована на розвиток гірського туризму, є невід'ємною складовою державної політики в туристичній сфері й має відповідати всім її критеріям.

Для визначення поняття «політика держави у сфері розвитку гірського туризму» насамперед необхідно звернутися до дефініції «державна політика», однак слід констатувати, що єдиного загальноприйнятого визначення досі не існує. Основні дискусії науковців з цього приводу зосереджені на таких баченнях:

– сукупність цілей і завдань, що на практиці реалізуються державою, засобів, які застосовуються при цьому (Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко) [5, с. 278];

– напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для вирішення певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем (Леслі А. Пал) [6, с. 28];

– обраний державними органами напрям дій, спрямований на певне оточення, що допомагає подолати перешкоди з метою досягнення певних цілей або реалізувати завдання чи наміри (Д. Істон) [5, с. 134].

Вважаємо за доцільне розглядати державну політику перш за все як узгоджену та цілеспрямовану діяльність органів державної влади в певній сфері, яка може здійснюватись як безпосередньо, так і опосередковано. Отже, реалізовувати державну політику можуть не тільки державні органи безпосередньо, а й інші органи за дорученнями органів державної влади. Загалом слід сказати, що підкорюватися принципам, засадам, вимогам державної політики повинні всі громадяни певної держави. Державна політика повинна бути реалізована в багатьох сферах суспільного життя, враховуючи те, що туристична сфера є дуже перспективною, однак вона швидко змінюється, оскільки з кожним роком констатуємо появу все нових і нових видів туризму. А це, відповідно, потребує належного правового регулювання й успішної та ефективної реалізації прийнятих законодавчих актів на практиці. Саме тому туристична політика, а отже, і політика держави у сфері розвитку гірського туризму має характеризуватися динамізмом і постійним розвитком. Таким чином, з одного боку, констатуємо певну мінливість, швидкоплинність туристичної сфери, а з іншого – подальше закріплення та розвиток тих видів туризму, які існують уже давно. Цікавим є твердження про те, що головне в туристичній політиці – це вплив уповноважених органів на розвиток туристичної галузі. Однак, на нашу думку, у цій дискусії перш за все слід наголосити на дефініції «ефективний вплив» органів державної влади, бо тільки тоді, коли органи державної влади будуть ефективно працювати, певна сфера суспільного життя відповідно буде розвиватися.

Російський науковець, який досліджує питання туризму, В. А. Квартальнов вважає, що державна туристична політика є певним своєрідним спектром загальної політики держави і діяльністю держави з розвитку туристичної індустрії та суб'єктів туристичного ринку, вдосконалення форм туристичного обслуговування громадян і зміцнення на їх основі свого політичного, економічного й соціального потенціалу [4, с. 217].

Пропонуємо під час визначення поняття «державна туристична політика» наголошувати на тому, що перш за все це єдина, цілісна, взаємоузгоджена система методів, способів і засобів соціально-економічного, правового, зовнішньополітичного, культурного та іншого характеру, яка здійснюється органами державної влади як безпосередньо, так і опосередковано, з метою ефективного регулювання туристичної галузі.

Однак, визначаючи термін «державна туристична політика у сфері розвитку гірського туризму», слід мати на увазі, що така політика може здійснюватися в багатьох аспектах. Це залежить від рівня, на якому вона здійснюється і реалізується. Так, можна розрізнити державну туристичну політику, регіональну і туристичну політику окремих підприємств, які займаються туризмом, і в кожному з цих випадків туристична політика

буде характеризуватися своїми особливостями. Державна туристична політика – це політика органів державної влади, яка повинна охоплювати всі ті явища та процеси, які відбуваються в усій державі, ефективно їх регулювати, а також враховувати можливу їх динаміку. Регіональна туристична політика – це політика органів державної влади, яка, з одного боку, повинна ґрунтуватися та відповідати всім вимогам державної туристичної політики, а з іншого – враховувати певні культурні, демографічні, історичні, географічні особливості регіону, у якому вона реалізовується.

Оскільки туристична політика у сфері розвитку гірського туризму є складовою державної політики, вона реалізовується на всій території України, але переважно на рівні окремих регіонів з метою розв'язання соціально-економічних суперечностей між розвитком економіки регіону і туризму в ньому. Основними напрямками державної політики в галузі туризму є захист прав туристів, інтересів виробників вітчизняного туристичного продукту і підтримка внутрішнього і в'їзного (іноземного) туризму. Форми такої підтримки варіюються залежно від прямих інвестицій, спрямованих на формування туристичної інфраструктури, витрат на підготовку кадрів, наукове і рекламно-інформаційне забезпечення, просування національного туристичного продукту на світовому ринку, податкових і митних пільг, що стимулюють приплив інвестицій та ін.

Туристична політика держави у сфері розвитку гірського туризму як система методів, способів і засобів соціально-економічного, правового, зовнішньополітичного, культурного та іншого характеру базується на відповідній стратегії та тактиці. Туристична стратегія є явищем, якому, на нашу думку, приділяється мало уваги в сучасній туристичній доктрині. Туристична стратегія – «це розробка загальної концепції розвитку галузі та цільових програм в її межах, для реалізації яких необхідний час і значні фінансові ресурси. Основною метою концепції є створення сучасної високоефективної та конкурентоспроможної туристичної індустрії, яка забезпечить широкі можливості для обслуговування споживачів (як співвітчизників, так й іноземців) та зробить значний внесок у соціально-економічний розвиток країни» [4, с. 219] (тут і далі переклад автора. – *В. Д.*)

Можемо тільки констатувати дуже тісний зв'язок між туристичною політикою та туристичною стратегією, адже ефективність туристичної політики залежить від правильно побудованої туристичної стратегії, для реалізації якої потрібні певні заходи. Саме сукупність цих заходів і називається туристичною тактикою. Такими заходами можуть бути, наприклад, створення нормативно-правової бази розвитку туризму, залучення інвестицій, введення жорсткої системи ліцензування та сертифікації туристичної діяльності тощо.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що туристична

політика у сфері розвитку гірського туризму є особливим видом державної політики, спрямованим на ефективний розвиток даної туристичної сфери. Ураховуючи те, що туристична політика є невід'ємною складовою державної політики, слід виокремити специфічні фактори, які формують туристичну політику, а отже, і політику держави у сфері розвитку гірського туризму:

- економічні (макроекономічна та валютна стабільність, зацікавленість влади в розвитку туристичної сфери та можливість залучення капіталів для реалізації цієї мети, зацікавленість інвесторів тощо);

- правові (наявність належної правової бази, реальна можливість для втілення нормативно-правових актів у життя, відповідність нормативної бази до європейських стандартів);

- природні умови країни (наявність унікальних природних ресурсів, культурно-історичних пам'яток, творів мистецтва, архітектури, живопису тощо);

- транспортні умови (наявність розвиненої інфраструктури):

- соціальні фактори (сприятливі умови життя людей, можливість для реалізації туристичних потреб тощо).

Водночас відомий науковець М. І. Кабушкін виділяє такі елементи, що впливають на туристичну політику: економічна політика, політика пасажирських перевезень, соціальна політика, територіальна політика, політика культури та політика дозвілля [3, с. 90]. Сутність економічної політики, на нашу думку, полягає перш за все у створенні позитивного економічного середовища в гірських місцевостях, яке б забезпечило надійну базу для розвитку туристичної сфери.

Важливість політики пасажирських перевезень зумовлена необхідністю туриста дістатися конкретного місця за допомогою певного транспортного сполучення, що в гірських районах ускладнюється специфікою місцевості. Слід наголосити на існуванні нерозривного зв'язку в системі турист – транспортна мережа, оскільки без існування транспортного сполучення туристу буде важко дістатися місця туристичної подорожі, а залучення туристів до відвідання тієї чи іншої держави сприяє розвитку як економіки в цілому, так і транспортних сполучень як її складової. Деякі дослідники виділяють у політиці пасажирських перевезень три складові: по-перше, політику шляхів сполучення, яка визначає розширення й розбудову залізничних мереж, автомагістралей та авіаційних шляхів сполучення, а також індивідуальні маршрути пересування ріками; по-друге, політику транспортних засобів, яка може позитивно впливати на туризм шляхом цілеспрямованого розвитку транспортного парку країни; по-третє, тарифну політику, яка визначає стратегію формування ціни на проїзд у громадському транспорті та сприяє розвитку туризму шляхом встановлення диференційованих цін (наприклад, молодь та студенти можуть купувати квитки на поїзд чи літак за пільговими тарифами) [3, с. 92]. Ми пропонуємо під час

формування політики пасажирських перевезень для гірського туризму враховувати ще й особливий статус гірських поселень.

Соціальна політика полягає у створенні цілого комплексу заходів державного та недержавного характеру, спрямованих на виявлення, задоволення й узгодження потреб та інтересів певних верств населення. Виділяють такі елементи соціальної політики: законодавче регулювання робочого часу та відпусток, перерозподіл доходів та стимулювання розвитку соціального туризму. Результатом реалізації ефективної соціальної політики є залучення широких верств населення до споживання туристичного продукту (дітей, студентів, людей похилого віку, інвалідів тощо).

Територіальна політика є ефективною тоді, коли в певній державі створено найкращі умови для розвитку туризму. У країнах зі слабкою економікою до завдань територіальної політики належить контроль за використанням землі та формуванням туристичної інфраструктури [3, с. 95]. Деякі науковці ототожнюють територіальну політику з транспортною, однак це різні поняття.

Політика культури полягає не тільки у формуванні такої державної політики, яка б сприяла розвитку культурного потенціалу певного народу, та, як результат, залученню туристів, а й у забезпеченні збереження культурної ідентичності, традицій та звичаїв народу.

Політика дозвілля реалізовується шляхом організації заходів, спрямованих на ефективне, корисне та цікаве проведення вільного часу та дозвілля. Дослідники вирізняють два основні елементи в системі організації політики дозвілля: кількісний та якісний. Кількісний показує, скільки часу громадянин може бути повністю вільним від роботи, а отже, займати своє дозвілля. Якість організації вільного часу поліпшується, якщо в рамках комунальної політики особлива увага приділяється розвитку бібліотек, музеїв, театрів, створенню басейнів, інших спортивних споруд, зелених зон [3, с. 96].

Туристична політика у сфері розвитку гірського туризму має на меті ефективне управління туристичними процесами на певній території. Туристична політика є правильною тільки тоді, коли вона ґрунтується не тільки на законодавстві певної держави, а й на світових туристичних стандартах, які вже давно є сформованими (вони, у такому випадку, переважно виявляються у формі принципів, правил, звичаїв тощо.) Туристична політика повинна не тільки охоплювати всі ті суспільні процеси, які вже виникають у туристичній сфері, а й передбачати виникнення за певних умов нових. Особливістю туристичної політики на даному етапі розвитку суспільства є також те, що вона повинна враховувати сучасні туристичні відносини, учасниками яких можуть бути як особи, які мають відношення до туристичної сфери, так і особи, зайняті в інших сферах суспільного життя, однак є зацікавленими в досягненні певної мети (наприклад, туристи).

Також політика держави у сфері туризму повинна бути виваженою та послідовною, тобто рішення, які приймаються державними органами, мають, по-перше, враховувати всі попередні рішення щодо даного питання, по-друге, ґрунтуватися на вимогах законності, по-третє, бути спрямованими на реальне вирішення проблеми та недопущення повторного її виникнення. Реалізують державну туристичну політику органи державної влади, на які законом покладені такі функції.

Слід зауважити, що елементів туристичної політики можна вирізняти дуже багато, оскільки є багато факторів, які її формують, впливають на неї та допомагають досягати поставлених завдань та функцій. Можна також розглядати екологічну, інвестиційну, регіональну політику, засобів масової інформації, реклами туристичного продукту тощо.

Реалізація туристичної політики у сфері розвитку гірського туризму – це дуже складний та багатоаспектний процес, він включає в себе не тільки цілу систему принципів, завдань, функцій, а й заходів щодо їх ефективної реалізації. Для позначення цих елементів варто вживати термін «механізм реалізації туристичної політики». Механізм реалізації туристичної політики держави включає: складання, прийняття та ефективне застосування цільових програм з розвитку туризму на державному та регіональному рівнях; формування такого законодавства, яке б ґрунтувалося на даних програмах, загальноновизнаних міжнародних нормах та принципах; створення та реалізація заходів, спрямованих на реалізацію завдань туристичної політики тощо.

Отже, можемо зробити висновок, що сьогодні є реальні можливості для вдосконалення політики держави у сфері розвитку гірського туризму. Перші кроки в цій сфері вже зроблено. Зокрема, Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» встановлює критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначає основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що в них проживають, працюють або навчаються [7].

Згідно зі ст.1 Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» до гірських населених пунктів належать міста, селища міського типу, селища, населені пункти, які розташовані в гірській місцевості, мають недостатньо розвинуті сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування, обмежену транспортну доступність. Для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських, держава гарантує:

1) виділення бюджетних коштів на розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази пасажирського транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, електричних мереж, систем теле- і радіотрансляції, газифікації та розробки місцевих газових і нафтових родовищ, освіти, охорони здоров'я, культурно-побутового та торговельного обслуговування, а

також фінансування заходів для поліпшення родючості земель, розвитку та використання туристичних, рекреаційних і лікувальних можливостей гірського регіону;

2) здійснення заходів щодо будівництва об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури;

3) встановлення доплат до ціни сільськогосподарської продукції, яка вироблена в місцевостях, віднесених до гірських, та реалізується державі виробниками таких населених пунктів;

4) забезпечення в централізованому порядку поставок населенню життєво необхідної продукції в обсягах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України;

5) встановлення плати за електроенергію громадянами в розмірі, що дорівнює платі за електроенергію в гірській місцевості [7].

Також слід звернути увагу на те, що деякі положення Закону України «Про туризм» [10], зокрема ст. 15 і частина 3 ст. 5 (про фінансове забезпечення і виключну діяльність туроператорів), теж повинні враховувати фактор гірських місцевостей. Остання стаття створює значні проблеми для приймаючих компаній гірських районів, оскільки більшість курортів у Криму і Карпатах мають яскраво виражену сезонність.

Під час формування стратегії розбудови гірського туризму в Україні слід враховувати й зацікавленість Європи. Так, угода про співпрацю «Гірський туризм без кордонів» між Радою туризму Карпатського регіону та Саксонською радою з туризму передбачає розвиток гірського туризму без кордонів з проведенням рекламних турів Україна – Німеччина – Україна для розвитку туристичної галузі Карпатського регіону. У рамках угоди обговорюється участь України в проєкті «Підтримка і розвиток туризму в гірських районах Європи», на який Євросоюзом виділено 1 млн євро. Проєктом передбачено розвиток туризму в гірських районах п'яти країн, підписано угоду між Прикарпаттям та Сучавським повітом Румунії, яка передбачає ознайомлення з румунським досвідом розбудови сучасної регіональної туристичної інфраструктури, зокрема організації зеленого та гірського туризму [1].

Слід враховувати також, що гірський туризм представлений багатьма різновидами: велосипедний, кінний, сільський, екологічний, дельтапланерний, гірськолижний, лижний, альпінізм, піший, автотуризм, мототуризм, агротуризм, спелеотуризм. Кожен з різновидів гірського туризму вимагає державного врегулювання, захищеності та підтримки. Для подальшого розвитку гірського туризму в Україні необхідні не тільки наявні соціально-економічні, політичні, правові передумови, а й бажання ініціаторів цього руху унікальний людський потенціал гірських населених пунктів України поєднати з далекоглядною політикою держави щодо стимулювання розвитку відпочинку на селі.

Отже, на сьогодні в Україні створено всі необхідні передумови для

розвитку гірського туризму. У подальшому розвиток системи управління гірським туризмом повинен охоплювати такі питання, як удосконалення структури управління, реалізація державної політики в цій галузі шляхом координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та суб'єктів підприємництва. Важливе значення має вдосконалення державної статистики з питань туризму з урахуванням міжнародних стандартів та досвіду інших країн.

Одним із найважливіших напрямів державної політики в туристичній галузі є підвищення ефективності інформаційно-комунікаційної інфраструктури, створення позитивного образу України як туристичної держави та активізація просування національного туристичного продукту як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку туристичних послуг завдяки організаційній та фінансовій підтримці підприємств та організацій туристичної галузі з боку центральних і місцевих органів виконавчої влади.

Список використаних джерел

1. **Заневська Л.** Інформаційні аспекти підготовки фахівців з гірського туризму / Л. Заневська. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/MSNU/2005-t3/tom3/42Zanevska.
2. **Інвестиційні** майданчики для «перетворення» Криму в Анталію. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/control/publish/printable_articleid=244226210.
3. **Кабушкин М.** Менеджмент туризму / М. Кабушкин. – Мн. : Эксперспектива, 1999. – 303 с.
4. **Квартальнов В. А.** Туризм : учебник / В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 320 с.
5. **Органи** державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку : навч. посіб. / кол. авт. : Нижник Н. Р., Дубенко С. Д., Плахотнюк Н. Г. та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : НІЧЛАВА, 2003. – 288 с.
6. **Пал Л. А.** Аналіз державної політики / Л. А. Пал ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 1999. – 422 с.
7. **Про статус** гірських населених пунктів в Україні : Закон України від 15 лют. 1995 р. № 56/95-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – Ст. 58.
8. **Про туризм** : Закон України від 15 верес. 1995 р. № 324-95-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241.
9. **Туризм** на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18 – 20 жовт. 1999 р., м. Київ. – К. : КУТЕП, 1999. – 268 с.

Надійшла до редколегії 21.03.12